

Etty Hillesum
in de serie 'Mystici'

Lezing: Mattheus 6 vers 24 t/m 34

Teksten: *Klaas Koffeman en Leo van Driel (inleiding)*

Citaten Etty Hillesum, voornamelijk uit 'Het denkende hart van de barak'

Inleiding

In een brief vanuit Westerbork, het kamp waar in de 2^e wereldoorlog Joodse inwoners van Nederland bijeen werden gebracht en naar de vernietigingskampen in Duitsland werden doorgestuurd, schreef Etty Hillesum op 10 juli 1943 aan een vriendin:

Tienduizenden zijn er van deze plek weggegaan, gekleden en ongekleden, ouden en jongen, zieken en gezonden – en ik kon verder leven en denken en werken en blijmoedig zijn. Nu zullen mijn ouders ook van deze plek moeten vertrekken, als het door een wonder niet deze week is, dan toch zeker een volgende. En dit moet ik ook leren aanvaarden. Misha wil mee en het lijkt me toe, dat hij het dan ook maar doen moet, als hij zijn ouders van hier zal zien vertrekken, raakt hij verbijsterd. Ik ga niet mee, ik kan het niet. Het is gemakkelijker om uit de verte voor iemand te bidden dan hem naast je te zien lijden. Het is geen angst voor Polen, dat ik niet met m'n ouders samen ga, maar angst om ze te zien lijden. Dus toch weer lafheid. Dit willen mensen niet erkennen: dat men op een gegeven ogenblik niets meer kan doen, alleen nog maar zijn en aanvaarden. En met dat aanvaarden ben ik al heel lang geleden begonnen, maar dat mag men alleen voor zichzelf en niet voor anderen.

In dit brieffragment is hoorbaar dat Etty Hillesum in de vreselijke levensomstandigheden in het kamp, berooft van haar vrijheid en van mensenrechten, de kracht had deze omstandigheden te aanvaarden en ondanks de ontberingen te leven en blijmoedig te blijven. En dat niet door zich terug te trekken in een droomwereld, maar door er te zijn voor al die mensen om haar heen en te aanvaarden dat het leven niet afhankelijk is van bezittingen en niet van een respectvolle behandeling door anderen.

Het ontwikkelen van die innerlijke houding, zo blijkt uit haar dagboek en brieven, heeft haar zeker veel moeite gekost. Het was een worsteling om in die zware omstandigheden, niet in illusies te geloven, maar de barre realiteit onder ogen te zien. Namelijk dat na die treinreis in overvolle wagons ergens in Polen een nieuw kamp wacht, waar alle bezittingen, alles wat je vanuit Westerbork nog mee kon nemen op reis, je zal worden afgenomen en waar de dood je wacht. De hele inzet van het nazibewind is immers gericht op de vernietiging van het joodse leven. Ze schreef voor ze naar Westerbork ging in haar dagboek:

Het zijn bange tijden, mijn God. Vannacht was het voor het eerst, dat ik met brandende ogen slapeloos in het donker lag en er vele beelden van menselijk lijden langs me trokken. Ik zal je één ding beloven God, een kleinigheidje maar: ik zal mijn zorgen om de toekomst niet als evenzo vele zware gewichten aan de dag van heden hangen, maar dat kost een zekere oefening. Iedere dag heeft nu aan zichzelf genoeg. Ik zal je helpen God, dat je het niet in mij begeeft, maar ik kan van tevoren nergens voor instaan. Maar dit ene wordt me steeds duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen en door dat laatste helpen wij onszelf. En dit is het enige wat we in deze tijd kunnen redden en ook het enige waar het op aankomt: een stukje van jou in onszelf, God. En misschien kunnen we er ook aan meewerken jou op te graven in de geteisterde harten van anderen.

Etty Hillesum is dertig jaar oud geworden. Ze is gelijk met haar ouders en broer Mischa, maar in een andere wagon, naar Auschwitz gebracht en daar zijn ze allen omgekomen.

Lezing van dagboekfragmenten

In het eerste citaat dat we vanmorgen van Etty Hillesum hoorden, wordt meteen al de meest opmerkelijke grondlijn duidelijk van haar dagboeken en brieven uit kamp Westerbork. Hoe zij, ondanks alle ellende die ze daar om zich heen zag, toch verder kon leven en denken en werken en blijmoedig zijn.

Dat ze in staat geweest is om voor zichzelf heel veel te aanvaarden van wat haar daar overkwam, zonder dat dit in mindering kwam op haar inzet voor anderen.

Ook zij lag soms slapeloos wakker in het donker, maar in de hele verzameling teksten die van haar bewaard zijn gebleven, klinkt toch boven alles het vertrouwen door dat God in haar, in haar leven en in haar omstandigheden aanwezig was. "En als je dan al beweert aan God te geloven" schrijft ze ergens, "dan moet je ook consequent zijn, dan moet je je helemaal overgeven en vertrouwen".

Haar bewonderenswaardig moedige en krachtige levenshouding was het gevolg van die overgave.

Dat betekent niet dat zij een theologisch doordacht, laat staan sluitend antwoord had op wat zij om zich heen en in Europa zag gebeuren.

De transporttrein voor morgenochtend staat al klaar, Jopie en ik zijn er zojuist langs gewandeld. Grote, lege veewagens. [...] Een oude vrouw vroeg me zeer hulpeloos: "zou u me ook, zou u me ook kunnen uitleggen, waaróm wij Joden zoveel lijden moeten?" Ik heb het niet helemaal precies kunnen uitleggen.

Een vrouw met een kind van vier maanden, dat ze dagenlang alleen met koolsoep heeft kunnen voeden, zei: 'Ik zeg aldoor "ach God, ach God", maar zou ie eigenlijk nog wel bestaan?'

Op zulke vragen heeft en geeft Etty in haar dagboeken en brieven geen antwoord, en ze draait ook nergens om de bittere feiten van het kampeven heen, maar als je haar teksten leest, is het toch opmerkelijk hoeveel ruimte ze in zichzelf gevonden heeft om de dingen in een groter verband te zien en daar over na te denken. Hoe ze heeft gevoeld en doorleefd dat het leven méér is dan de dagelijkse ellende om haar heen. Hoe ze zelfs deze macabere werkelijkheid soms ook nog met de nodige humor weet te beschouwen.

Het hardste arbeidskamp is beter dan de spanningen iedere week wie er op transport gesteld worden naar Polen. Vroeger had ik daar nooit last van, omdat ik voor mezelf aanvaard had om naar Polen te gaan, maar dit in angst en beven leven om je naasten, waarvan je zeker weet dat ze een oneindige lijdensweg tegemoet gaan, waarbij het leven hier vergeleken nog een idylle is, is op de duur niet vol te houden.

Ik heb wel eens zin om stiekem m'n rugzak te pakken en in zo'n transporttrein te stappen naar het oosten, maar ja, een mens moet het zich ook niet te gemakkelijk willen maken.

Overweging

De voornaamste reden waarom de teksten van Etty Hillesum mensen zo aanspreken, ligt denk ik in haar levenslust - in de diepste zin van het woord -, in haar onaangestaste geloof in de goedheid van het leven en de mogelijkheden die ieder mens heeft om voor het goede te kiezen. Haar onverwoestbare vertrouwen verbindt ze soms met zoveel woorden met haar geloof in God, maar vaak klinkt het ook als een rotsvast vertrouwen in de kracht van het leven en de mens zelf, in de oerkrachten van geloof, hoop en liefde, die de mens blijkbaar onder alle omstandigheden in zich heeft.

Je kunt discussiëren over de vraag of Etty Hillesum werkelijk tot de mystiek moet worden gerekend, maar dit oervertrouwen heeft zeker mystieke kanten, het klinkt nergens aangeleerd, maar altijd doorleefd, het berust op diepe ervaringen en het is zeer persoonlijk en authentiek.

Op grond van deze levensinstelling ziet Etty met lede ogen aan hoe mensen om haar heen dat goede van het leven en het vertrouwen kwijt raken.

De mensen versnipperen zich heel erg om de duizenden kleine details die hier dagelijks op je afstormen, ze verliezen zich erin en verdrinken. Daarom houden ze de grote lijnen niet meer in het oog, raken de koers kwijt en vinden het leven zinloos. De paar grote dingen waar het in het leven om gaat, moet men in het oog houden, de rest kan men rustig laten vallen. En die paar grote dingen vindt men overal terug, men moet ze iedere keer weer in zichzelf ontdekken om zich er zelf weer uit te kunnen vernieuwen. En ondanks alles belandt men steeds weer bij hetzelfde: het leven is toch goed, aan God zal het niet liggen dat het zo scheef gaat steeds, maar het ligt aan onszelf. En hier blijf ik bij, ook nu, ook wanneer ik samen met de hele familie naar Polen wordt doorgestuurd.

Dit komt dicht in de buurt van de woorden die we Jezus zojuist hoorden spreken in de lezing uit Mattheus. 'Maak je geen zorgen over jezelf en over wat je zult eten en drinken, noch over je lichaam en over wat je zult aantrekken.

Wie van jullie kan door zich zorgen te maken ook maar één el aan zijn levensduur toevoegen. Vraag je dus niet bezorgd af: "wat zullen we eten?" of "wat zullen we drinken?" of "waarmee zullen we ons kleden?", dat zijn allemaal dingen die de heidenen najagen, jullie hemelse vader weet wel dat jullie dit alles nodig hebben'.

Je zou denken dat deze woorden een nuttige waarschuwing kunnen zijn voor iemand als ik, voor mensen zoals de meesten van u, schat ik, mensen die het behoorlijk goed hebben in het leven en die het risico lopen dat hun hele

leven gaat draaien om geld verdienen, carrière maken, verre reizen maken, een prettig huis, een mooie auto. Mensen in de greep van mammon.

Maar die mensen in kamp Westerbork, die gebrek hadden aan werkelijk alles - is het zo verwonderlijk dat zijn zich zo druk maakten over eten, drinken en kleding, over de basisbehoeften van het leven?

Mensen die hier bij ons dakloos door de stad zwerven - is het hen aan te rekenen dat hun grootste zorg inderdaad hun natje en droogje voor vandaag is en een slaapplek voor de komende nacht?

Maar het opmerkelijke is dat de mensen met wie Jezus hier, in gesprek is, nu juist meer op die laatsten lijken. De groep mensen die met Jezus meetrok en met wie hij praatte over het leven, zoals hier in de bergrede, bestond niet uit vooraanstaande burgers en nette gelovigen, maar juist het tegendeel: de arme sloebers van zijn tijd, de werklozen, de zieken en gehandicapten, de daklozen. Hongerige, kansloze mensen, die Jezus vast niet alleen volgden om zijn mooie woorden, maar ook omdat ze hoopten op een hapje brood of een stukje vis.

Je zou denken dat voor hen niets méér in tegenspraak is met deze woorden van Jezus over het leven dan het leven zélf? Zelfs voor vogels en bloemen is het leven niet zo eenvoudig als het hier klinkt, laat staan voor mensen. Als vogels even niet opletten zijn ze voor de poes en als bloem wordt je zomaar geplukt of vertrapt. En als ergens duidelijk wordt hoe verschrikkelijk het lot van mensen kan zijn, dan is het wel in een kamp als kamp Westerbork.

Toch zijn dit bijbelwoorden waar Etty Hillesum in haar dagboek rechtstreeks naar verwijst, wat des te opmerkelijker is als je ziet dat ze in haar boeken en brieven zelden rechtstreeks uit de bijbel citeert.

Van een onvergetelijke vriend [...] heb ik nog bijtijds de grote les geleerd van Mattheus 6 vers 34: 'zij dan niet bezorgd tegen de morgen, want de morgen zal voor het zijne zorgen; elke dag heeft genoeg aan zijn eigen kwaad'. Dit is de enige instelling, waaronder men het leven hier aan kan. Ik leg dan ook met een zekere gemoedsrust iedere avond mijn vele aardse zorgen aan de voeten van God zelf. Het zijn zeer triviale zorgen dikwijls, bijv. hoe ik het klaar moet spelen met de was voor de familie - etc. De grote zorgen zijn helemaal geen zorgen meer-die zijn al geworden tot een Schicksal, waarmee men vergroeid raakt.

Ik denk dat Etty ons hier wat betreft de dingen van alledag op het juiste spoor zet, het spoor dat Jezus ook wijst. Natuurlijk mag je je wel bezig houden met de behoeften en noden van het dagelijks leven. Je zult wel moeten, want anders is er helemaal geen leven. Maar het geheim is dat je je er niet door moet laten bepalen, en ook niet door moet laten ontmoedigen, maar altijd de belangrijkste dingen van het leven in het oog moet houden, en dat zijn niet de dagelijkse zorgen, want die komen morgen vanzelf wel weer terug.

Men moet ze dagelijks bestrijden als vlooiën, de vele kleine zorgen om komende dagen die de beste scheppende krachten in de mens aanvreten. Men tracht in gedachten regelingen te treffen voor komende dagen – en het komt alles anders, heel anders. Elke dag heeft genoeg aan zijn eigen kwaad.

Dat de woorden van Jezus vaak worden misverstaan als oppervlakkige naïviteit, komt doordat ze niet voldoende in hun context worden gelezen. Daarom is het zo belangrijk om de aanhef van vers 24 erbij te lezen en deze niet, zoals in bijbelvertalingen vaak gebeurt, door zo'n gevaarlijk wit balkje van de rest te scheiden.

Want dat intro hoort er echt bij, anders gaat de rest direct een eigen leven leiden: "Niemand kan twee heren dienen: hij zal de eerste haten en de tweede liefhebben, of hij zal juist toegewijd zijn aan de ene en de andere verachten. Jullie kunnen niet God dienen én de mammon".

Het gaat hier over fundamentele keuzes, misschien wel dé fundamentele keuze in het leven: God of mammon. En mammon is niet alleen de god van het geld, zoals velen wel weten, maar méér dan dat: het is de god van het vermogen, in alle betekenissen van het woord, de god van de potentie, van macht en kracht. De god van alles wat tegen de God van Israël in gaat.

Het is een keuze waar Jezus aan het slot op terugkomt: zoek liever eerst het Koninkrijk van God en zijn gerechtigheid, dan zullen al die andere dingen je erbij gegeven worden. Woorden die wel enige valkuilen bevatten. Het Koninkrijk van God is geen plek, geen land, geen toekomst, maar het koningschap van God, dat Jezus in deze wereld vertegenwoordigt. Zoek het leven zoals Jezus dat brengt.

Zijn gerechtigheid is de levenshouding die daarbij hoort. Het woord gerechtigheid heeft in de bijbel niets juridisch, het heeft niets te maken met rechtbanken en rechtspraak, maar het geeft aan hoe iets of iemand tot zijn recht komt. Een mes doet gerechtigheid als het snijdt, een boot als 'ie vaart. En bij een mens gaat het dus om de vraag: hoe kun je op een rechte, op een goede wijze mens zijn? Hoe voldoe je aan je bestemming?

Om dat te verduidelijken haalt Jezus ook die vogeltjes en de bloemen erbij. Wij hoeven geen vogeltjes of bloemetjes te worden, maar we mogen wel proberen op een goede manier mens te zijn.

En vogel die gaat zaaien en oogsten, dat is een rare vogel, dat is geen vogel meer. Een bloem die gaat werken en weven, die ziet er niet uit, dat is geen bloem meer. En zo is een mens die zich alleen maar druk maakt over eten, drinken en kleding geen mens meer.

Natuurlijk hebben we die dingen keihard nodig. Dat weet onze hemelse Vader ook wel. Sterker nog, hij is degene die ervoor zorgt dat er eten, drinken en kleding is.

Daar mag je van genieten als je het hebt, daar mag je naar verlangen als je het niet hebt, maar waar het Jezus vooral om gaat is dat het je bestaan niet gaat beheersen, dat het niet het één en alles wordt in je leven, een obsessie waar je aan onderdoor gaat. Natuurlijk zijn eten, drinken, kleding en onderdak belangrijk, maar het zijn levensvoorwaarden, ze zijn niet het leven zelf, levensmiddelen, geen levensdoel. Als je er een doel van maakt, dan wordt het je god, de macht waar je hele leven om draait.

Vermijden dat het zover komt, dat is essentieel voor mensen in alle omstandigheden, voor mensen die volop profiteren van de welvaartsmaatschappij, voor mensen aan de buitenranden van diezelfde samenleving, voor mensen in concentratiekampen en levensbedreigende omstandigheden.

Zoek eerst het Koninkrijk van God en de rechte levenshouding die daarbij hoort en al die andere dingen zullen – zo staat het er eigenlijk letterlijk – als bovendien geschonken worden, als bovendienetje, als toegift, als iets extra's. Niet onbelangrijk natuurlijk - geweldig als je ervan mag genieten - belangrijk om anderen erin te laten delen als je genoeg of teveel hebt, ook dat hoort bij gerechtigheid - maar het is niet waar het in het leven om draait.

Waar het dan wel om gaat? Dat we met een gerust hart tegenover God kunnen verantwoorden hoe we in het leven staan en dat God – om het met een prachtige uitdrukking van Ety Hillesum te zeggen – dat God bij ons in veilige handen is, zelfs in de meest uitdagende omstandigheden.

We sluiten af met enkele uitspraken, die haar inderdaad wel mystiek te noemen beleving van God, van het leven en van de werkelijkheid verwoorden.

Ze zien het nog steeds niet, mijn God, dat alles hier drijfzand is behalve jij. [...]

En toch is het leven in z'n onberedeneerbare diepte zo wonderlijk goed, daar moet ik altijd weer op terugkomen. En als wij er maar zorg voor dragen dat ondanks alles toch God bij ons in veilige handen is. [...] God is ons geen verantwoording schuldig, maar wij hem.

Ik wilde alleen maar dit zeggen: de ellende is werkelijk groot en toch loop ik dikwijls, later op de avond, als de dag achter je in een diepte is weggezonden, met een veerkrachtige pas langs het prikkeldraad en dan stijgt er altijd weer uit mijn hart naar boven – ik kan er niets aan doen, het is nu eenmaal zo, het is van een elementaire kracht – dit leven is iets prachtigs en iets groots, we moeten nog een hele nieuwe wereld opbouwen later – en tegen iedere wandaad te meer en gruwelijkheid te meer hebben wij een stukje liefde en goedheid te meer tegenover te stellen, dat we in onszelf veroveren moeten. We mogen wel lijden, maar we mogen er niet onder bezwijken.

Je hebt me zo rijk gemaakt, mijn God, laat me ook met volle handen uit mogen delen. Mijn leven is geworden tot één ononderbroken samenspraak met jou, mijn God, één grote samenspraak. Wanneer ik sta, in een hoekje van het kamp, mijn voeten geplant op jouw aarde, het gezicht geheven naar jouw hemel, dan lopen me soms de tranen over het gezicht, geboren uit een innerlijke bewogenheid en dankbaarheid, die zich een uitweg zoekt. Ook 's avonds, wanneer ik in m'n bed lig en rust in jou, mijn God, lopen me soms de dankbaarheidstranen over het gezicht en dat is dan mijn gebed.

Voorbeden

Ene, levende,

Het lijkt onvoorstelbaar, maar het is gebeurd.

Mensen die verpleegd en verzorgd werden, Joden, zigeuners, homo's, iedereen die veracht werd,

alle rechten en menselijke waardigheid werden hen ontnomen, ze werden opgejaagd en weggevoerd als vee.

Het lijkt onmogelijk, maar het gebeurde

onder het wegstijgen van velen die het niet onder ogen wilden zien,

die twijfelden of het wel waar was, wat werd gefluisterd over hun ongewisse lot;

of erger nog, die hun lot niet interesseerde.

Nu lijkt het ons onvoorstelbaar
dat het nog eens zou gebeuren;
nu lijkt het onmogelijk
dat we het zouden laten gebeuren.

We dromen, dat we sterk zijn,
we dromen, dat we moed hebben,
help ons uit de droom, schud ons wakker,
was ons met koud water af, opdat we werkelijk wakker en moedig
ons verzetten tegen onrecht en onmenselijkheid.

Wij verlangen naar gerechtigheid,
en vaak eerst voor onszelf,
voor wat ons is aangedaan.
Maar gerechtigheid voor wat
wij anderen aandoen,
open daarvoor onze blik.

Wat wij in ons dragen aan lasten en zorgen
nog onuitgesproken, en wat in het gebedenboek
is opgetekend, leggen wij u voor,
wees ons genadig.

Stilte

Dat wij liefhebben de aarde en de mensen, de Levende,
met heel ons hart, ziel, kracht en verstand.

Amen

Slottekst

Opstandigheid die pas geboren wordt als de nood de eigen persoon gaat raken, is geen echte opstandigheid en zal nooit vruchtbaar kunnen zijn En afwezigheid van haat betekent nog niet afwezigheid van elementair-zedelijke verontwaardiging.

Ik weet dat zij die haten daar hun gegronde redenen voor hebben. Maar waarom zouden we steeds weer de gemakkelijkste en de goedkoopste weg moeten kiezen? Ik heb daar ervaren hoe iedere atoom haat die aan deze wereld wordt toegevoegd, haar onherbergzamer maakt dan ze al is. En ik meen dan ook, misschien kinderlijk maar hardnekkig dat deze aarde alleen weer iets bewoonbaarder zou kunnen worden door die liefde waarover de Jood Paulus schreef aan de inwoners van de stad Corinthe in het dertiende hoofdstuk van zijn eerste brief.